

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ У СТУДЕНТСЬКОМУ ВІЦІ

М.В. Шипко

аспірантка кафедри практичної психології
Запорізького національного університету
shipko-m@mail.ru

Шипко М.В. Особливості розвитку етичної свідомості у студентському віці. Стаття присвячена висвітленню результатів емпіричного дослідження специфіки розвитку етичної свідомості у студентському віці. Встановлено, що показники розвитку етичної свідомості за окремими змінними її структурних компонентів (значень, смислів, чуттєвої тканини) демонструють певні відмінності в досліджуваних групах студентів різних курсів. Показано, що моральний розвиток студентів відповідає конвенціональному та постконвенціональному рівням (компонент «значення»); в досліджуваних переважає середній рівень розвитку совісності, ясності Я-концепції, прагнення до автономії, рефлексивності. Встановлено, що пріоритетними для студентської молоді виступають еґоїстичні цінності; моральні цінності універсалізму та безпеки не є актуальними. Виявлено, що індивідуальні значення понять етичного простору у свідомості студентів всіх курсів визначаються смисловим навантаженням за фактором оцінки, що вказує на оцінність мислення, нестабільність моральних переконань, цінностей, якостей.

Ключові слова: етична свідомість, моральний розвиток, совісність, моральні цінності, ясність Я-концепції, прагнення до автономії, рефлексивність, сприйняття категорій етики.

Шипко М.В. Особенности развития этического сознания в студенческом возрасте. В статье представлены результаты эмпирического исследования специфики развития этического сознания в студенческом возрасте. Установлено, что показатели развития этического сознания по отдельным составляющим ее структурных компонентов (значениям, смыслом, чувственной ткани) демонстрируют различия в исследуемых группах студентов разных курсов. Показано, что моральное развитие студентов соответствует конвенциональному и постконвенциональному уровням (компонент «значение»); у респондентов преобладает средний уровень развития совестливости, ясности Я-концепции, стремления к автономии, рефлексивности. Установлено, что приоритетными для студенческой молодежи выступают эгоистические ценности; моральные ценности универсализма и безопасности не являются актуальными. Сделан вывод о том, что индивидуальные значения понятий этического пространства в сознании студентов всех курсов определяются смысловой нагрузкой по фактору оценки, что указывает на оценочность мышления, нестабильность моральных убеждений, ценностей, качеств.

Ключевые слова: этическое сознание, моральное развитие, совестливость, моральные ценности, ясность Я-концепции, стремление к автономии, рефлексивность, восприятие категорий этики.

Постановка проблеми. Сучасна суспільно-політична та економічна ситуація в Україні наразі є такою, що інтереси національної безпеки, соціального і культурного благополуччя постійно вимагають звернення до проблеми морального відродження особистості, розвитку її етичної свідомості.

В контексті розвитку сучасної науки вивчення етичної свідомості особистості набуває особливої актуальності, адже саме етична свідомість зумовлює характер етичних відносин людини, її моральну позицію, вчинки і поведінку в цілому. Без сформованості ставлення до понять про добро і зло, обов'язок, совість, справедливість, честь і гідність, свободу і відповідальність, щастя і сенс життя, а також уявлень про моральний ідеал неможливі ні взаємодія зі світом, ні розвиток особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У межах філософії етична свідомість вивчалась В.П. Кобляковим (взаємопроникнення моралі та етики в процесі культурно-історичного розвитку); П.А. Ландесманом, О.І. Титаренком (етико-філософське дослідження структур етичної свідомості); Ю.В. Согомоновим (становлення світоглядних уявлень); І.С. Коном (інтерналізація соціальних норм в культурно-історичному плані). У психологічній науці дослідженням етичної свідомості займалися: В.В. Турбан (особливості становлення етичної свідомості в онтогенезі); А.В. Бездухов; (етична свідомість вчителя); Л.М. Антілогова (психологічні механізми розвитку етичної свідомості); Р. Мурхед, В. Хінслі (етична свідомість приватних та корпоративних юристів); Д. Перкінз (етична свідомість споживачів); Е. Амадо (розвиток етичної свідомості школярів). Теоретичні аспекти цього феномену висвітлено у дослідженнях Г.О. Балла (аналіз взаємодії добра і зла у соціальній поведінці); Ю.М. Швалба (рефлексивні характеристики свідомості у процесі діяльності цілепокладання); І.С. Булах; Р.В. Павелківа; М.В. Савчина (розвиток моральної свідомості та самосвідомості особистості).

Незважаючи на представленість досить широкого спектру досліджень окремих аспектів етичної свідомості особистості, у наукових працях майже не приділяється специфіці розвитку етичної свідомості молоді в період підготовки у вищому навчальному закладі. Емпіричне дослідження зазначеного питання створить підстави для розробки практико-орієнтовних заходів цілеспрямованого розвитку етичної свідомості студентської молоді у системі вищої освіти.

Метою статті є висвітлення результатів емпіричного дослідження особливостей розвитку етичної свідомості в студентському віці.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Етичну свідомість можна розглядати як форму індивідуальної свідомості, що проявляється в осягненні моралі особистістю, рефлексії моральних (соціальних) норм, формуванні на цій основі власних поглядів і переконань.

Розвиток концепції свідомості О.М. Леонтьєва в системі теоретичних положень Н.Ф. Шевченко дозволяє розглядати структуру етичної свідомості в єдності трьох компонентів: чуттєвої тканини, значень та смислів – ядерних утворень етичної свідомості [6]. Трикомпонентна структура етичної свідомості представлена змістом, що відображує специфіку індивідуальної етичності та моральності: значеннями, які виражаються моральними нормами й категоріями; смислами, які виражаються особистісними цінностями, мотивами моральної поведінки, потребою в самоактуалізації; чуттєвою тканиною, яка характеризується особливістю сприйняття норм моралі, подій та вчинків [7].

Студентський вік охоплює періоди пізнього юнацтва та ранньої зрілості, коли оформлюються морально-етичні якості та рефлексивні уміння особистості. Саме у цей віковий період показники структурних компонентів етичної свідомості повинні сягати власного максимуму [4, с.378, 393].

Психодіагностичний інструментарій дослідження склали:

- методика вивчення рівня розвитку моральних суджень (авт. Л. Колберг, адапт. Л.І. Анциферової) для дослідження засвоєння моральних норм та категорій;
- «Шкала совісності» (авт. В.В. Мельніков, Л.Т. Ямпольський) задля з'ясування прийняття студентською молоддю соціальних норм і етичних вимог;
- методика для вивчення цінностей особистості (авт. Ш. Шварц, адапт. В.М. Карандашева);
- методика вивчення ясності «Я»-концепції (SCC) (авт. Дж. Кемпбелл) для дослідження еґо-ідентичності особистості;
- опитувальник міжособистісної залежності (авт. Р. Гіршфільд, адапт. О.П. Макушиної) з метою виявлення прагнення до автономії;
- методика діагностики рівня розвитку рефлексивності (авт. А.В. Карпов);
- метод семантичного диференціала (авт. Ч. Осгуд, адапт. В.Ф. Петренка) для вивчення емоційного ставлення до категорій етики.

Дослідження особливостей розвитку етичної свідомості студентів здійснювалося на базі Національної металургійної академії України, Дніпропетровського національного університету імені О. Гончара, Запорізького національного університету, Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Вибірку респондентів склали студенти I–V курсів гуманітарних та технічних спеціальностей. Загальна кількість досліджуваних – 280 осіб віком 17–27 років, з яких 56 респондентів – на I курсі; 54 – на II; 56 – на III; 60 – IV; 54 – на V.

Розглянемо результати дослідження відповідно до структурно-змістової сутності етичної свідомості. У ході оцінки *засвоєння моральних норм та категорій* (компонент «значення») були проаналізовані моральні судження респондентів при розв'язанні ними моральної дилеми. Розподіл моральних суджень студентів відбувся на всіх трьох рівнях доконвенціональному, конвенціональному та постконвенціональному. Це зокрема:

– нульова стадія – еґоцентрична (домінантне судження: роблю, що мені приємно). Відповіді досліджуваних на цій стадії не зачіпали спроби розв'язання моральної дилеми, що, очевидно, вказує на небажання співпраці з предмету дослідження та особистісні особливості досліджуваних (лінь, небажання міркувати над морально-етичною проблематикою). Відсоток подібних відповідей виявився незначним, з тенденцією до зменшення їхньої кількості (3.12% на I курсі; 9.12% – на II; 3.91% – на III; 0.89% – на IV; 1.02% – на V).

– перша стадія – гетерономна (домінантне судження: треба підкорятися правилам, щоб запобігти покарання). Кількість подібних суджень виявилася найменшою на I курсі (1.2%),

найбільшою – у другокурсників (5.8%) та стабільною з III по V курси (2.6%; 2.68%; 2.3%). Відповіді такого типу можуть свідчити про загальну особистісну інфантильність досліджуваних, а також не до кінця оформлене власне ставлення студентів початкових курів до безумовного підкорення правилам та покарання.

– друга стадія – гедоністична (домінантне судження: треба підкорятися правилам заради винагороди або особистої вигоди). Було встановлено поступове зменшення кількості подібних суджень (5.76% – на I курсі; 4.42% – на II; 2.08% – на III; 1.34% – на IV; 0.77% – на V).

– третя стадія – рольова (домінантне судження: дію таким чином, як від мене очікують оточуючі та щоб уникнути несхвалення). Судження цієї стадії відносяться до більш високого – конвенціонального – рівня, однак для означеної вікової аудиторії виявляються незрілими. Водночас, було зафіксовано значне зменшення відсоткового співвідношення таких суджень по мірі дорослішання студентів (33.81% – на I курсі; 3.87% – на II; 3.39% – на III; 1.35% – на IV; 3.33% – на V).

– четверта стадія – нормативна (домінантне судження: дію так, як велить закон, звичай та встановлені авторитети; уникаю подальше почуття провини). Виявлено, що подібні судження залишаються домінуючими в студентському віці (38.85% – на I курсі; 30.67% – на II; 25.78% – на III; 29.08% – на IV; 23.27% – на V). Зазначений факт може пояснюватися тим, що моральні судження респондентів залежать від соціального середовища, в якому вони перебувають та засвоюють моральні норми. Звідси впливає обв'язок перед церквою, необхідність любою ціною підкорятися закону.

– п'ята стадія – раціонально-релятивістська (домінантне судження: дію згідно з власними принципами, поважаю принципи інших та демократично прийнятий закон). Було зафіксовано стабільне та значне зростання кількості суджень цієї стадії (13.43% – на I курсі; 39.5% – на II; 53.91% – на III; 57.72% – на IV; 59.59% – на V), що свідчить про поступове засвоєння моральних норм студентською молоддю в процесі навчання, розширенні меж комунікації та засвоєнні нових соціальних ролей, набуття особистого життєвого досвіду.

– шоста стадія – духовно-універсалістська (домінантне судження: дію згідно з власними принципами совісті та загальнолюдськими принципами моральності). У висловлюваннях досліджуваних артикулюється пріоритет унікальних можливостей кожної людини перед соціальними нормами; міркування про етичні категорії. Незважаючи на нечисленність відсоткового співвідношення таких суджень, у порівнянні з нормативними та раціонально-релятивістськими, можна відзначити тенденцію до зростання (3.84% на I курсі; 6.63% – на II; 8.33% – на III; 6.94% – на IV; 9.72% – на V).

Підсумовуючи результати дослідження за методикою Л. Колберга можна зробити висновок, що моральні судження студентської молоді зазвичай здійснюються на конвенціональному та конвенціональному рівнях («нормативна» та «раціонально-релятивістська» стадії), що засвідчує соціалізованість цих осіб, високий рівень освіти (що постійно підвищується) та соціального статусу, великий інтелектуальний потенціал.

Перейдемо до аналізу особливостей розвитку компонента «*смисли*» етичної свідомості. Індикатором прийняття студентською молоддю *соціальних норм і етичних вимог* виступає *совісність*. У першокурсників виявлено найбільшу кількість досліджуваних із низьким рівнем совісності (10.71%). Ймовірно, на початковому курсі совість, як внутрішній моральний імператив поведінки особистості, ще не звільнена від механізмів зовнішнього соціального контролю, адже молоді люди тільки починають відчувати право самостійного морального вибору. На III курсі цей показник найнижчий – 3.57%.

Високий рівень совісності було зафіксовано в досить значної кількості студентів всіх курсів, однак ці показники незначно збільшуються від курсу до курсу. Виключення складають лише показники III курсу, де в 32.14% респондентів було відзначено високий рівень совісності. Такі результати можна пов'язати із здійсненням студентами квазіпрофесійної діяльності, розширенням меж спілкування, усвідомленням почуття громадського обов'язку, розвитком автономного морального мислення. Очевидно, що це – період найактивнішої розумової діяльності, з її постійним пошуком істинних критеріїв моральної поведінки і утворення справедливих стосунків з іншими.

В студентів всіх п'яти курсів переважає середній рівень розвитку совісності. Можна відзначити також тенденцію до збільшення цих показників (від 64.29% на I курсі – до 66.67% на V). Такі

результати можуть свідчити про те, що в більшій кількості студентів моральний розвиток особистості не зазнає значних якісних змін – моральної автономії, досягнення глибокої моральної рефлексії [3, с.275], хоча й вказує на прийняття ними соціальних норм і етичних вимог.

Перейдемо до аналізу наступної складової компонента «смисли» – *моральних цінностей універсалізму, доброти та безпеки*. Говорячи про місця моральних цінностей в ієрархічному ряді особистісних цінностей, слід відзначити, що цінність «*доброта*» отримала ранг 2 в студентів I та II курсів, а в студентів III, IV та V курсів – ранг 3. Цей факт вказує на високу значимість для молодих людей збереження і підвищення благополуччя близьких людей, забезпечення добробуту людей, з якими вони мають близькі контакти у щоденному спілкуванні. Цінність «*безпека*» виявилася найбільш значущою для студентів V курсу (ранг 2). Для студентів I та II курсів вона знаходиться на п'ятому місці, а для студентів III та IV курсів – на четвертому. Очевидно, що важливість означеної цінності, мотиваційна ціль якої гармонія і стабільність суспільства, безпека і здоров'я для себе і близьких, стає більш усвідомлюваною з віком. Результати дослідження свідчать про те, що в умовах теперішніх політичних подій молоді люди не почувають себе в безпеці, особливою стає потреба в національній безпеці, соціальному порядку та державній захищеності.

Цінність «*універсалізм*» також виявилася найбільш значущою для студентів V курсу, але отримала лише ранг 4 в ряді цінностей. Для інших курсів ця цінність знаходиться на 7-8 позиції. Отримані дані дають можливість вважати, що досліджувані (окрім останнього курсу навчання) не достатньо усвідомлюють важливість розуміння, толерантності, прийняття, захисту добробуту всіх людей та збереження природи. Зазначене може свідчити про небажання власного всебічного розвитку, неготовність оволодівати комплексом соціальних функцій дорослої людини, включаючи громадські, професійно-трудова, суспільно-політичні.

Отже, моральні цінності не є актуальними для сучасної студентської молоді (особливо для студентів молодших курсів), а пріоритетними виступають егоїстичні цінності (гедонізм).

Перейдемо до аналізу дослідження наступної складової компонента «смисли» – егоїдентичності, показником якої виступає *ясність Я-концепції*. В студентів I, III, IV курсів переважає середній рівень ясності образу себе (57.14%; 64.29%; 43.33% відповідно), а в студентів II та V курсів – середній, ближчий до високого (42.31%; 62.96%). Слід зазначити, що саме студенти II та V курсів показали найвищі результати: в деяких респондентів рівень ясності «Я»-концепції досягав українського високого рівня розвитку (3.85%; 3.7%).

Найменший відсоток відповідей був зафіксований в діапазоні українського низького рівня (3.33% на IV курсі) та середнього, ближчого до низького (14.29% – на I; 26.92% – на II; 21.43% – на III; 13.33% – на IV; 11.11% – на V).

Таку нестабільність показників можна пояснити тим, що типовий статус ідентичності (у нашому дослідженні ми розглядаємо ясність Я-концепції та ідентичність як тотожні поняття) для студентської молоді є «мораторій», коли молоді люди знаходяться в середині кризи ідентичності, поглинені у пошуку самих себе, обирають власний моральний кодекс та професійну роль [1].

Розглянемо результати вивчення наступної складової компонента «смисли» – *прагнення до автономії*. За результатами діагностики в досліджуваних всіх курсів переважає середній рівень прагнення до автономії (53.57% – на I; 51.85% – на II; 57.14% – на III; 70% – на IV; 74.07% – на V).

Отримані дані дозволяють сказати, що для молодих людей характерно відчувати себе досить емоційно незалежними від оточення, не піддаватися емоційному тиску та зовнішньому впливу інших людей, зокрема батьків та друзів. Зазначене сприяє здатності до оцінки певних ідей та цінностей, формуванню власних поглядів і переконань. Водночас, молоді люди не надто впевнені в особистій самоефективності [5], тобто в них не сформована система адекватних переконань про власну компетентність, вони не завжди здатні самостійно, усвідомлено робити значущі вибори та рішення, брати відповідальність, оцінювати та приймати можливі ризики, слідувати особистим цілям (поведінковий аспект автономності).

Перейдемо до представлення результатів оцінки останньої складової компонента «смисли» – *рефлексивності*. За результатами методики, в студентській молоді переважає середній рівень розвитку рефлексивності (53.57% – на I; 51.85% – на II; 60.72% – на III; 60% – на IV; 59.26% – на V). Це вказує на те, що студенти замислюються над власною поточною діяльністю, досить часто звертаються до аналізу того, що трапляється, схильні до самоаналізу в окремих життєвих ситуаціях (ситуативна

рефлексія). Іноді молоді люди аналізують та оцінюють події, що трапилися, мотиви, причини та помилки минулої діяльності й поведінки, замислюються над минулим взагалі та над собою в ньому (ретроспективна рефлексія). Найбільш характерним для студентів виявилось планування своєї поведінки та діяльності, орієнтація на майбутнє (перспективна рефлексія).

Порівняно із середнім рівнем, дещо нижче представлений низький рівень розвитку рефлексивності студентської молоді (35.72% – на I; 33.33% – на II; 32.14% – на III; 36.67% – на IV; 25.93% – на V). Високий рівень наявний в найменшій частині студентів (10.71% – на I; 14.82% – на II; 7.14% – на III; 3.33% – на IV; 14.81% – на V). Таке співвідношення показників зберігається незмінним від курсу до курсу. Очевидно, що хоча рефлексивність й виступає загальною віковою тенденцією розвитку особистості, вона складається стихійно, буває недосконалою, неповною, оскільки блокується захисними механізмами «Я», превалює тенденція до відтворення стереотипів [2].

Перейдемо до аналізу особливостей розвитку компонента «*чуттєва тканина*». Індикатором індивідуального сприйняття норм моралі, подій та вчинків виступає емоційне ставлення до категорій етики. Досліджуваним було запропоновано оцінити набір з 8 стимулів-понять, які були визначені з урахуванням емпіричних досліджень (А.В. Бездухов) та уявлення науковців щодо основних категорій етики (В.А. Малахов; М.Г. Тофтул; В.А. Канке; О.Є. Бродецький): *добро, вірність, обов'язок, гідність, відповідальність, правда, совість, справедливість*.

Шкальний та факторний аналіз показників за стимулами дозволив виявити, що індивідуальні значення понять етичного простору у свідомості студентів всіх курсів визначаються смисловим навантаженням за фактором оцінки. Зазначена перевага вказує на оцінність мислення респондентів, на нестабільність (нестачу сили та активності) власних моральних переконань, цінностей, якостей.

На III курсі було встановлено найемоційнішу позитивну реакцію на стимули-поняття («вірність», «відповідальність», «правда», «совість»), а також значне підвищення показників індивідуальних значень за факторами оцінки, сили й активності, порівняно з попередніми курсами. Зазначений факт може пояснюватися особливостями соціальної ситуації розвитку особистості студентського віку у цей період життя. Так, цей період може характеризуватися як період найактивнішої розумової діяльності (на фоні здійснення квазіпрофесійної та професійної діяльності, розширення меж міжособистісних стосунків), розвитку автономного морального мислення, етичної та моральної рефлексії. Перед молодістю людиною постає пошук серед етичних понять та категорій, її гостро хвилюють моральні цінності та якості, які характеризують особистість. Саме це й сприяє посиленню емоційної реакції на етичні поняття.

На V курсі було виявлено зростання показників фактора оцінки за стимулами «добро» та «вірність». Позитивна динаміка спостерігалась й за фактором активності (поняття «відповідальність», «правда», «справедливість»). Зазначене свідчить про те, що в період студентства етична свідомість молодих людей наповнюється суб'єктивним смислом. У процесі морального розвитку особистісні смисли студентів зазнають трансформації, утворюються нові смисли, що забезпечує процес розвитку моральної та етичної свідомості.

Говорячи про фактор сили, слід зазначити, що зростання показників не відбулося за жодним стимулом-поняттям. За стимулом «справедливість» найвищі бали отримано в досліджуваних IV курсу. В інших випадках було зафіксовано зниження показників за фактором сили. Такі результати можуть пояснюватися тим, що вироблені власні моральні переконання, погляди та цінності ще не виступають для молодих людей фактором упевненості, вони усвідомлюють суб'єктивні обмежені можливості прояву і реалізації цих принципів в самотійному житті та діяльності.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Стаття презентує результати емпіричного дослідження етичної свідомості студентської молоді. Отримані дані засвідчили, що протягом усього періоду навчання у вищій школі відбувається певний особистісний розвиток студентської молоді за всіма структурними компонентами етичної свідомості – значеннями, смислами, чуттєвою тканиною. Очевидно, завдяки залучення молодих людей до все більш складних моральних стосунків, на базі стабільної участі у суспільній практиці та виконанні різних соціальних ролей, а разом з цим у зв'язку з посиленням світоглядних уявлень індивідуальна свідомість збагачується засвоєнням моральних норм, які згодом перетворюються у власні моральні принципи. Однак результати дослідження дозволяють зробити висновок, що цей процес відбувається дуже повільно, а деякі моральні норми і категорії не мають реального особистісного смислу для молодих людей.

Перспективним напрямом розвитку наукової проблематики надалі вбачається виділення рівнів розвитку етичної свідомості студентської молоді та розробка психологічних методів її розвитку.

Список використаних джерел

1. Заковоротная М.В. Идентичность человека: социально-философские аспекты / М.В. Заковоротная. – Ростов н/Д : СКНЦ ВШ, 1999. – 199 с.
2. Леонтьев Д.А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности / Д.А. Леонтьев // Психол. журнал. – 2000. – Т. 21. – № 1. – С. 15-25.
3. Милтс А.А. Совесть / А.А. Милтс // Этическая мысль : Научно-публицистические чтения. – М. : Политиздат, 1990. – С. 274–283.
4. Турбан В.В. Становлення етичної свідомості в онтогенезі: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Вікторія Вікторівна Турбан ; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2013. – 487с.
5. Чернобровкіна В.А. Психологія особистісної свободи : монографія / В.А. Чернобровкіна ; Держ. закл. „Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка”. – Луганськ: ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2012. – 489с.
6. Шевченко Н.Ф. Етична свідомість: філософсько-психологічний зміст / Н.Ф.Шевченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – 2015. – № 5. – С.120–124.
7. Шевченко Н.Ф. Професійна свідомість практичного психолога: структура та специфіка функціонування / Н.Ф. Шевченко // Психологія і суспільство: [теоретико-методологічний соціогуманітарний журнал] / [гол. ред. А.В. Фурман], 2009. – №4. – С. 167–180.

References translated and transliterated

1. Zakovorotnaja M.V. Identichnost' cheloveka: social'no-filosofskie aspekty [The identity of the personality: social and philosophical aspects] / M.V. Zakovorotnaya. – Rostov n/D : SKNTs VSh, 1999. – 199 p.
2. Leont'ev D.A. Psihologija svobody: k postanovke problemy samodeterminacii lichnosti [Psychology of freedom: to the problem of the self-determination of personality] / D.A. Leont'ev // Psykhol. zhurnal. – 2000. – Т. 21. – # 1. – P. 15 25.
3. Milts A.A. Sovest' [The Conscience] / A.A. Milts // Jetcheskaja mysl' : Nauchno-publicisticheskie chtenija. – M. : Politizdat, 1990. – P. 274–283.
4. Turban V.V. Stanovlennja etychnoi' svidomosti v ontogenezi: dys. ... d-ra psyhol. nauk: 19.00.07 [The formation of ethical consciousness in ontogenesis] / Viktorija Viktorivna Turban ; In-t psihologii' im. G.S. Kostjuka APN Ukraїny, 2013. – 487p.
5. Chernobrovkina V.A. Psykholohiya osobystisnoyi svobody [Psychology of the personal freedom] : monohrafiya / V.A. Chernobrovkina ; Derzh. zakl. „Luhan. nats. un-t imeni Tarasa Shevchenka”. – Luhans'k : DZ „LNU imeni Tarasa Shevchenka”, 2012. – 489 p.
6. Shevchenko N.F. Etychna svidomist': filofs'ko-psykholohichnyy zmist [Ethical consciousness: philosophical and psychological contents] / N.F. Shevchenko // Naukovyy visnyk Khersons'koho derzhavnoho universytetu. Seriya «Psykhohichni nauky». – 2015. – # 5. – P.120–124.
8. Shevchenko N.F. Profesijna svidomist' praktynogo psykologa: struktura ta specyfika funkcionuvannja [Professional consciousness of practical psychologist: structure and specific of functioning]. Psyhologija i suspil'stvo, 2009, #4, pp. 167–180.

Shypko, M.V. Features of development of ethical consciousness at college age. The article presents the results of an empirical research of the specifics of students' ethical consciousness development. Rates of the different groups of students have demonstrated differences in the individual components of the structural components of the ethical consciousness (meanings, senses, sensual texture). It has been shown that the moral development of students of the different courses corresponds to the conventional and postconventional levels. The respondents of all courses have shown the average level of conscientiousness, self-concept clarity, the desire for autonomy, reflexivity. It has been established that the self-centered values are foreground for the students; moral values of universalism and security are not relevant. It has been concluded that the individual values of the ethical concepts in students' consciousness of all the courses are determined by the semantic load on the Evaluation factor. This fact may point to evaluative thinking, instability of moral beliefs, values and qualities. Results of the study have suggested that in the situation of inclusion of young people to more complicated moral relations, on the basis of a stable social practice, due to the strengthening of the ideological representations, individual consciousness is enriched by the assimilation of moral norms. These moral norms must be later converted to own moral principles. However, the results of research have suggested that this process is very slow, and some moral standards and categories have no real personal sense for the young man.

Keywords: ethical consciousness, moral development, conscientiousness, moral values, self-concept clarity, desire for autonomy, reflexivity, perception of the ethical categories.